

Traduir amb voluntat pedagògica: Wakamatsu Shizuko i la ideologia sexuada a l'era Meiji

Mercè Altimir Losada

Universitat Autònoma de Barcelona. Facultat de Traducció i d'Interpretació
08193 Bellaterra (Barcelona). Spain
merce.altimir@uab.cat

Resum

L'article estudia el procés de censura i d'autocensura de la veu femenina per mitjà de l'anàlisi dels efectes de la ideologia sexuada en el context social de l'era Meiji (1868-1912). La recerca s'ha centrat en la traductora i escriptora Wakamatsu Shizuko (1864-1896). Partim d'una exigència epistemològica: per avançar en el coneixement explicatiu, ens cal anar més enllà de la superficialitat de la descripció fenomenològica i de la narració històrica. Una hipòtesi d'arrel lacaniana assenyala que en qualsevol moment cultural es produeix un repartiment de l'ésser humà en dues posicions sexuades. Aquesta divisió posa de manifest una dificultat, estructural, de relació harmònica entre una i altra banda del mur de la diferència sexual. L'estratègia que se segueix habitualment a fi d'esquivar el conflicte és la separació d'àmbits d'actuació i de metes professionals. Si es tracta d'una societat patriarcal dominada pels mascles, la dona, i les activitats i funcions que el discurs social li deixa desenvolupar, són objecte d'una segregació sistemàtica. Traduir pot ser una manera paradoxal d'evitar i de fer efectiu l'atreviment, malvist, de l'autoria. La temàtica de les obres traduïdes és, alhora, una manifestació de l'ambigüitat de la censura que afectava la dona en aquell context històric.

Paraules clau: dona; traducció; període Meiji; diferència sexual; censura.

Abstract

This paper studies the censoring and self-censoring of the feminine voice by analysing the effects of sexuated ideology in the social context of the Meiji era (1868-1912). I have focused my research on the translator and writer Wakamatsu Shizuko (1864-1896). In order to make progress in explanatory knowledge, it is an epistemological requirement to go beyond the mere description of facts and historical narrations. A Lacan-based hypothesis asserts that at any cultural moment the human being is divided into two sexuated positions. This division highlights the structural difficulty in a harmonic relation between the two sides of the wall of sexual difference. The strategy usually followed in order to avoid conflict is the separation of roles. In a patriarchal society dominated by males, women and the activities and functions they are allowed to carry out by the social discourse are systematically segregated. Translating can be a paradoxical way of avoiding and at the same time making effective the daring and discouraged act of authorship. Also, the subject of the translated works is an expression of the ambiguity of a censorship that affected women in that historical context.

Keywords: women; translation; Meiji era; sexual difference; censorship.

Sumari

1. Traducció, perifèria i censura:
una política sexuada	3. Una alternativa única: o dames
elegants o exhibicionistes perilloses
2. Identitats camaleòniques,
multiplicitat de veus	4. Algunes conclusions
	Bibliografia

1. Traducció, perifèria i censura: una política sexuada

«Just en el moment en què el desig es converteix en el d'un altre que no és ella, la criatura humana ja és sola», escriu Jacques Lacan en un text del 1953, «Fonction et champ de la parole et du langage en psychanalyse» (1966: 319). La frase posa en relleu dos aspectes del concepte psicoanalític de desig. Assenyala, en primer lloc, l'exili sense retorn que experimenta la innocència instintiva (l'automatisme de l'instint) un cop ha estat capturada a la xarxa estrangera de la llengua (pecat original). En endavant, la necessitat natural desapareix eclipsada per l'exigüitat d'una veu. El desig és modest, però la seva funció individual i social té un valor extraordinari. Amb relació a les exigències i els ideals de la societat, fa com l'objecte de consciència: acte de llei, barra el pas a la submissió incondicional a l'imperatiu moral, a l'obligació d'obediència i al caprici de les tiranies. Volem destacar, en segon lloc, que l'experiència de solitud és estructural; en conseqüència, universal. Afecta tots els éssers humans, sense distincions. Això significa que, aquell que surt a l'encalç d'una veu pròpia, ha de ser capaç de pagar el preu de la solitud, d'anar-hi darrere i, fins i tot, de voler-la.

Ara bé, la universalitat de l'ésser-que-parla ensopega amb el mur de la diferència sexual. Si el que ens proposem és analitzar els fenòmens humans (socials i culturals) des d'una perspectiva de gènere, haurem de considerar el factor discriminant, i més subtil, de la posició sexuada. N'hi ha dues, que no han de coincidir forçosament ni amb l'anatomia ni, tampoc, amb el genoma. El vincle heterosexual és inevitablement discordant, i això, un cop més, significa una experiència de solitud. En el cas concret de les condicions d'emergència de la veu femenina, la possibilitat passa per la necessitat de desprendre's de les etiquetes que el desig masculí li ha atribuït. L'esperança d'un recorregut indolor és vana. El fet d'ésser designat per un altre té un efecte alienant, però, al mateix temps, és un narcòtic que mitiga tant la solitud pròpia com la de la parella. Quan Nora abandona la casa de nines per afrontar el futur sola, el gest ensorra el miratge de l'harmonia matrimonial.

En aquesta ocasió hem decidit tractar la figura i l'activitat de la traductora japonesa Wakamatsu Shizuko (1864-1896). L'autora pertany a la primera generació d'escriptors i traductors de l'època moderna, un període caracteritzat, a l'arxipèlag, per una intensa activitat de traducció.¹

1. En endavant, seguim el costum japonès de citar primer el cognom i, a continuació, el nom; també seguim la manera de fer nipona de donar preferència al nom en les citacions escurçades: Shizuko, en el nostre cas.

Per a Shizuko, aparentment i per damunt de tot, la traducció havia de tenir una finalitat pedagògica. Triava textos, procedents de la literatura victoriana del XIX (Frances Hodgson Burnett, Adelaide Anne Proctor, etc.), la temàtica dels quals, a parer seu, havia de servir de model d'inspiració amb vista a la millora de la condició de la dona japonesa. Més enllà d'aquesta voluntat pedagògica a propòsit de la qual, com si cerqués una justificació, l'autora no es cansa d'insistir, el cert és que la traducció li va permetre expressar les seves aspiracions personals i articular una veu plural. A primer cop d'ull, Shizuko es limita a traduir i prou (una estratègia d'evitació del conflicte). No hi ha dubte, però, que l'autoria s'insinua amagada entre les ratlles de tinta d'una responsabilitat que ha estat desplaçada a l'autor de l'obra original. En èpoques antigues, el missatger que duia males notícies a un home poderós s'exposava a rebre la còlera del destinatari, com si el portador fos l'agent del missatge. De la mateixa manera, la responsabilitat del traductor és, a ulls dels receptor, indefectiblement ambigua. De cara a la censura interna i externa, l'acte d'escriptura, un gest agosarat per si mateix, mira de congraciarse els «jutges morals» amb l'apel·lació a la utilitat i a la finalitat pedagògica. L'obediència a l'imperatiu social no és abandonada. A Viena, per aquestes mateixes dates, Freud s'havia resolt a escoltar l'enunciació de la paraula femenina. Què volen les dones? A aquesta pregunta, sorgida d'immediat, no era senzill trobar-hi resposta. Igual que succeïa al Japó, determinades (moltes!) lectures eren desaconsellades. Les joves, sobretot, havien de fingir el desconeixement de segons quins temes. El «cas Dora», de 1905, és, a hores d'ara, un testimoni impagable d'aquesta voluntat de censura destinada a preservar l'ideal masculí de la castedat femenina (FREUD 1985). Per fortuna, Freud es va rebel·lar contra aquest imperatiu cec. No s'escandalitzava perquè les joves educades de classe mitjana estiguessin en realitat més informades i fossin menys innocents que el que l'entorn presumia. Com podem imaginar, si ja la lectura era una activitat vigilada, l'escriptura, encara amb més raó, podia ser motiu d'escàndol. I sobre què podien escriure aquestes floretes destinades a esdevenir els dolços àngels de la llar? Malgrat tots aquests impediments, si avui recordem Wakamatsu Shizuko és pel fet que, dins del seu domini cultural i treballant conjuntament amb algunes contemporànies (Higuchi Ichiyō, Miyake Kaho, etc.), va ser una pionera i va contribuir a eixamplar els horitzons de les successores.

Les frontisses acostumen a obrir les portes en una única direcció, cap endins o cap enfora. N'hi algunes, però, que ho fan en tots dos sentits. Shizuko va ser un d'aquests casos de batent doble. Cap endins, va introduir la literatura anglesa i va donar a conèixer els costums anglesos i americans al seu país; cap enfora, va girar la literatura japonesa a l'anglès i va signar un bon nombre d'assaigs, molts d'ells apareguts al *Japan Evangelist* (publicació religiosa destinada als residents nord-americans), amb el propòsit de donar a conèixer els valors de la cultura japonesa a occident. Uns quants anys més tard, el 1906, un altre japonès, Okakura Kakuzo, empès per una voluntat propera a la de Wakamatsu, va publicar a Nova York, també en anglès, un llibre que es faria cèlebre a Catalunya, *El llibre del te* (1a ed., dels anys 30), traduït per Carles Soldevila i reeditat en nombroses ocasions.

Subvertim els valors jeràrquics cada vegada que fem saltar la nota a peu de pàgina al cos del text. Gràcies al treball d'una sèrie d'investigadors (sobretot americans i japonesos), es duu a terme una veritable reconstrucció arqueològica del paper històric d'algunes traductores i escriptores japoneses que havien estat sistemàticament negligides, o gairebé oblidades, pels estudis acadèmics. Freud ens va ensenyar una manera diferent de llegir, una lectura atenta al detall desplaçat a l'ombra, la cambra interior en penombra, *oku*, el lloc de sojorn de la dona casta.

Ens referim a un temps en què la tinta i el pinzell encara no havien estat arraconats. Al Japó Meiji (1868-1912), moment de l'encontre dels successors dels *shogun* enderrocats amb l'occident il·lustrat i el puritanisme victorià, ni la ploma ni el teclat (emblemes de la modernitat occidental) no havien substituït encara els estris d'escriure tradicionals. D'altra banda, el vent bufava a favor de l'ofici d'escriptor, ja que la modernitat n'havia millorat el prestigi social. La tasca de traducció i d'escriptura, gairebé sempre practicada de manera conjunta, van tenir un paper destacat en tant que instruments d'innovació, i el desenvolupament de la impremta va afavorir la prosperitat del sector.

Al Japó, a diferència del que succeeix a d'altres països, la literatura de mà femenina hi té un pes històric i canònic insòlit. Wakamatsu Shizuko tenia, en les antigues escriptores del segle XI, un model per a seguir. Però la subjectivitat moderna demanava renovació i el pes de l'autoritat d'antecedents tan il·lustres com el de les exquisides dames Heian, a pesar de resultar eficaç a l'hora de fer minvar la païra de la solitud, era també, ben sovint, feixuc, una llosa que amenaçava ofegar el buf singular sota el recurs a clixés desgastats.

En un seminari de Jacques Alain Miller (2008: 306-307), el psicoanalista comenta la freqüència de la identificació de la dona amb el paper de l'agent social responsable del dipòsit i la conservació de la continuïtat i la tradició. A França, aquesta qüestió de discordança de funcions determinada per la posició sexuada va animar el rerefons del debat sobre el sufragi universal. En aquell moment, el marquès de Condorcet i Jean-Jacques Rousseau van defensar dues posicions oposades: l'autor d'*Émile* era contrari al sufragi femení. L'argument principal destacava la poca inclinació de l'altre sexe al progrés cultural. Freud mateix va considerar que, de manera natural, l'aspiració de la satisfacció femenina se circumscrivia a l'horitzó de les quatre parets de la llar: el matrimoni i els fills. El fet és que, a finals del XIX, l'àgora pública del món modern era, arreu, un assumpte d'homes.

Lacan, per la seva banda, no es va oposar a aquestes formulacions, però, anant una mica més enllà, va arrabassar un pedaç de saber a la negror fosca que envolta la qüestió del desig femení, una realitat pertorbadora i, sovint, desplaçada a l'ombra per l'ull-guaita de la societat patriarcal. Es pregunta per què, quan no es dona la condició d'amor, la dona, per poc que pugui, assumeix el risc de deixar-ho tot enrere: privilegis, marit i criatures. El desamor, els resulta intolerable. Malgrat aquesta tasca de deconstrucció i reconstrucció de la complexitat d'un desig que fins ara no havia estat analitzat sinó de manera superficial, el psicoanalista francès reconeix que la posició femenina és propensa a donar preferència als gaudis senzills, humils i terrenals, una virtut ni negativa ni positiva. La feminitat,

l·ligada de manera estreta a la funció reproductora, de perpetuació de l'espècie, posa de manifest, tot sovint, una voluntat obstinada, amatent a la repetició i a la conservació. Això motiva que el discurs social li assigni de manera privilegiada la tasca de la continuïtat.

De retorn al Japó Meiji i a la qüestió de la creació d'una literatura moderna en un moment històric de ruptura amb el passat de tradició xinesa, el nucli dur d'homes que es va llançar a l'aventura de la modernització va impulsar un moviment paral·lel de segregació i marginació. A les coetànies, els pertocava la missió de salvaguardar la continuïtat del llegat tradicional representat per les grans dames del segle XI. Una dicotomia de funcions es va sobreposar a la dicotomia sexuada: al gaudi masculí, li corresponia la innovació; al femení, la *jouissance* de la continuïtat. Aquesta separació de rols tenia un altre avantatge: mantenir la discordança en harmonia. S'evitava que uns i altres es trepitgessin a l'escenari públic. El drama és que s'establia un barem diferent: l'escriptura femenina va ser considerada perifèrica, residual i marginal, un afegitó gairebé ornamental.

En un primer moment, el *mainstream* masculí va etiquetar el reduït grup inicial de traductores i d'escriptores amb el terme de *keishû sakka* ('les belles escriptores de la cambra interior'). Abans de convertir-se l'any 1913 en les escandaloses *atarashii onna* ('les noves dones'), i de fer bullir l'olla política amb la qüestió femenina (els autors per traduir serien uns altres), van ser anomenades també *joryû sakka* ('dones artistes de la prosa'). Tothora un grup a part, sotmès a unes condicions i a unes convencions estilístiques imposades per la censura de la societat jeràrquica i dominada pels homes.

2. Identitats camaleòniques, multiplicitat de veus

L'assoliment d'un estil singular passa per l'empresa laboriosa de conèixer-se. Les dones tenen una dificultat particular amb la qüestió de la identitat. La manca d'un significat a l'inconscient que representi la feminitat ocasiona una deriva d'identificacions alienes, i, sobretot als ulls masculins, fa la impressió d'una variabilitat camaleònica i desconcertant (SOLER 2006). Parlar més d'una llengua, vestir-se a to de l'ocasió, mostrar una personalitat diversa... no hi ha res més trivial i menys mancat de notorietat. Fins i tot el nom pot arribar a ser un tauló errívol que, a compàs d'esdeveniment diversos i del pas dels anys, va canviant de rètol. El dia del naixement, la futura traductora va rebre el nom de Kashi. Filla de Matsukawa Katsujirô, un samurai de baix rang, la feina d'espia del pare va fer necessari que, a quatre anys, li fos substituït el cognom patern pel de Shimada. Arribada l'hora de ser ella mateixa qui decideix, la traductora va escollir el nom literari de Wakamatsu Shizuko per signar les traduccions i els articles escrits en japonès. En canvi, per aparèixer al peu dels textos escrits en llengua anglesa a la revista *Japan Evangelist*, va preferir el nom de casada, Mrs. Kashi Iwamoto. A l'hora de la mort, va voler simplificar (ja hem comentat més amunt la tendència femenina als plaers senzills), ja que va demanar al marit: «T'ho prego. A la tomba, escriu senzillament Shizuko. I fes-ho saber només als més propers. No vull ni un funeral públic ni que escriguis una biografia.» (COPPELAND 2000: 154).

Aizu-Wakamatsu (el cognom literari) és el nom de la ciutat de naixement, situada a l'actual prefectura de Fukushima. Obligada a abandonar-la, a sis anys va ser traslladada a Yokohama i va entrar a formar part d'una nova família, tan estranya als seus ulls com la bulliciosa ciutat portuària. L'any 1868, a la fi de l'enfrontament entre els súbdits lleials al *shogun* Tokugawa i els reformadors del poder imperial, el clan familiar formava part del bàndol perdedor. La mare, embarassada, l'àvia i Shizuko van haver de fugir dels paorosos camps de batalla, i Miya, la germana petita, va néixer en un santuari on les tres dones hi havien trobat un refugi temporal (en memòria del lloc, el nom de la nena significa *santuari*). No van trigar gaire a ser deportades a un camp de refugiats a Aomori, on, al cap de poc, va morir la mare. Sense notícies del parador del pare, els familiars van decidir donar-la en adopció a un mercader de Yokohama, el qual s'havia casat amb una antiga *geisha* que no podia tenir descendència. Així és com va tornar a canviar de cognom: Ôkawa. És probable que les dificultats d'adaptació de la petita expatriada, afegides a una voluntat d'aparentar una lluentor moderna, decidissin, l'any 1871, la inscripció de la noia a l'escola dirigida per Miss Kidder, una missionera americana de l'Església reformada holandesa. És en aquest establiment d'ensenyament on Wakamatsu va aprendre la llengua anglesa i on, gràcies a la condició d'interna, va gaudir de l'oportunitat de créixer en un ambient bilingüe. Mai no va arribar a viatjar a l'estranger. En resposta a aquesta formació plural, Shizuko, esdevinguda traductora i escriptora, es va identificar, alhora o de manera alternativa, amb les avantpassades japoneses i amb alguns dels autors i de les autores que va triar per traduir: en especial, Frances Hodgson Burnett i Adelaide Anne Procter.

3. Una alternativa única: o dames elegants o exhibicionistes perilloses

Com es pot assolir una veu singular quan s'ha de sotmetre a les condicions de castedat del desig masculí, tal com es posa de manifest en una societat patriarcal? L'antropòleg Roger Bastide (1973), tot i que no fa referència a l'àmbit japonès, planteja una realitat social del conjunt femení marcada per la divisió: un grup és destinat a l'amor (l'home les vol castes, silencioses i obedients); l'altre, el de les més pobres, se'l destina a la satisfacció del gaudi lliure d'entrebancs, ni afectius ni de cortesia.

L'any 1895 una revista literària important, *Bungaku kurabu* ('el club literari'), va treure un numero especial titulat *Keishûsakka tokushû* ('dames escriptores de la cambra interior'). Publicava relats de diverses plomes femenines: a més de «Jusanya», d'Higuchi Ichiyô, avui considerada la millor escriptora del seu temps, hi havia contribucions de Miyake Kaho, Koganei Kimiko, Kitada Usurai, Tazawa Inafune, etc. També va veure la llum una traducció de Shizuko, «Wasuregatai» ('record inoblidable'), una adaptació de *The Sailor Boy* de Procter. L'èxit de vendes va ser tan espectacular com irrepetible. Els editors van seguir la política editorial que, anys després, adoptaria, per exemple, la revista espanyola *Interviú*, consistent a incloure imatges de dones amb la finalitat d'atraure el consumidor masculí. En ocasió del número especial dedicat a les escriptores, les fotografies

de les *geishes* que el lector de la revista hi trobava habitualment (al costat de la d'indrets pintorescos, de fauna i de flora), havien estat substituïdes pels retrats de les autores. Els compradors tenien l'esperança de descobrir-hi, amagades entre les ratlles dels textos, l'enigmàtica satisfacció femenina.

El text pel qual Shizuko roman encara avui a la nostra memòria és una traducció d'una obra de Burnett, *Shōkōshi* (*Little Lord Fauntleray*, 1886), publicat a la revista *Jogaku zasshi* ('l'educació femenina') entre 1890 i 1892. La traductora es va sentir atreta per la manera com Burnett tracta el món dels infants. Va considerar que la innocència dels nens, tal com apareix a l'obra, podia esdevenir un instrument útil a l'emergència d'una nova sensibilitat. La traducció va afavorir l'entrada d'un nou gènere a les illes, el de les publicacions infantils i juvenils. Molt possiblement, va impulsar una temàtica inèdita fins aleshores (els nens, els fràgils, els pobres com a éssers innocents), la qual faria aparició de manera reeixida als relats d'una compatriota il·lustre, Higuchi Ichiyō. Nogensmenys, igual que feien els seus homòlegs masculins, va treballar a la recerca d'un llenguatge nou, proper a la llengua parlada i actual, un objectiu necessari a fi de crear una nova literatura. Com veiem, va ser una dona, sens dubte prudent, però també innovadora.

4. Algunes conclusions

Al cap d'uns anys d'assimilació accelerada de la modernitat, a la darrera dècada del segle XIX es va produir un moviment de reacció que va donar origen a l'aparició d'un sentiment d'amenaça de la pèrdua d'identitat. La dicotomia sexual va afavorir que el discurs social empenyés les dones a «especialitzar-se», si podem dir-ho així, en la funció de conservació de la continuïtat tradicional. Tanmateix, aquest «encàrrec», pel fet d'haver estat dipositat en mans femenines, no va rebre més que un reconeixement escàs.

La posició sexuada femenina afavoreix aquest ancoratge en la tradició. Defensora de les satisfaccions humils, la manca estructural de significat de la feminitat a l'inconscient afavoreix la tendència a deixar-se etiquetar pels homes. Tard o d'hora, aquestes identificacions xoquen amb la voluntat de trobar una veu singular, una fita que només s'assoleix si s'està disposat a seguir un camí de solitud. La traducció pot esdevenir, en alguns casos, una modalitat de dir que permet eludir els esculls dels perills de l'autoria. Amb relació a l'escriptura i a la traducció com a ocupacions de la dona, tenim el testimoni de les opinions contraposades d'Iwamoto Yoshiharu, el marit de Wakamatsu Shizuko i editor de *Jogaku zasshi* l'any 1886:

En la meua opinió, l'ofici d'escriure escau a les dones. Voldria animar-les a emprendre aquesta activitat. Els llibres actuals no són apropiats per a un públic femení. Tant de bo apareguin escriptores que, en virtut de l'excel·lència de la ploma, corregixin aquest error. (COPPELAND 2006: 19)

De l'altra cara de la moneda, n'és un testimoni Kunikida Doppo. Aquest escriptor aplica, un cop més, l'any 1898, una discordança estimativa, la qual queda reflectida en un barem diferent del valor social del traductor i de l'escriptor:

Si vols escriure, has de ser observador. Cal experiència, inspiració i disposar de temps. A vegades resulta necessari viatjar, i en altres ocasions, demana romandre sol. Per descomptat, també es necessita talent. La majoria de les dones no gaudeixen de cap d'aquests requisits. Però traduir és una cosa diferent, tant pel que fa a les condicions de treball com pel que fa a la composició. Com que traduir és mecànic, aquesta tasca pot ser duta a terme amb interrupcions de treball. Avui es tradueix una línia, demà un paràgraf, però aquestes pauses no afecten el resultat final. (COPPELAND 2000: 156)

Aquestes eren les conclusions de Doppo, que, com hem vist, considerava que traduir, a diferència d'escriure, resultava adient a la naturalesa i les condicions socials de la dona. Massa ocupada amb la feina de la llar, no podia somniar ni disposar de temps, ni la possibilitat de viatjar (o d'interessar-se pel món que bull fora de les quatre parets de la llar), ni el privilegi d'un espai físic on aïllar-se per escriure de manera metòdica. Més enllà d'un procediment mecànic —una opinió de Doppo que contradiu l'experiència real del traductor—, Wakamatsu Shizuko entenia la traducció com una missió important, que exigia una responsabilitat no menys seriosa. Les obres incorporades al corpus literari del seu país, a les quals va dedicar el millor del seu esforç, havien de servir per a millorar la situació social de la dona japonesa. La tria d'autors i d'obres és un bon exemple d'aquesta voluntat pedagògica.

Traduccions al japonès de Wakamatsu Shizuko:

De Frances Hodgson Burnett, *Little Lord Fauntleroy* (1885); de Henry Wadsworth Longfellow, *A Psalm of Life* (1838); d'Adelaide Anne Procter (1825-1864), *A Doubting Heart*, *A New Mother* i *The Sailor Boy*; d'Alfred Tennyson, *Enoch Arden* (1864); fragments de *David Copperfield* (1848-1849) de Charles Dickens.

Bibliografia

- BARDSLEY, Jan (2011). «The New Woman of Japan and the intimate bonds of translation». A: LEVY, Indra (ed.), *Translation in Modern Japan*. Londres: Routledge.
- BASTIDE, Roger (1973). «La dimensión sexual». A: *El próximo y el extraño. El encuentro de las civilizaciones*. Trad. de José Castelló. Buenos Aires: Amorrortu, p. 80-91.
- COPPELAND, Rebecca L. (2000). *Lost Leaves. Women Writers of Meiji Japan*. Honolulu: University of Hawai'i Press.
- (2006). «Introduction: Meiji Women Writers». A: *The Modern Murasakis: Writing by Women of Meiji Japan*. Nova York: Columbia University Press, p. 1-28.
- CEVASCO, Rithée (2010). *La discordancia de los sexos. Perspectivas psicoanalíticas para un debate actual*. Barcelona: S&P.
- FREUD, Sigmund (1985). «Fragmentos de análisis de un caso de histeria». *Obras completas*. Vol. VII. Trad. de José Luís Etcheverry. Buenos Aires: Amorrortu.
- GÉLIS, Jacques (1989). «La individualización del niño». A: ÀRIES, Philippe (ed.), *Historia de la vida privada*. Vol. III. Trad. de M. Concepción Martín. Madrid: Taurus.

- LACAN, Jacques (1966). «Fonction et champ de la parole et du langage a la psychanalyse». A: *Écrits*. París: Seuil, p. 237-322.
- LEVY, Indra (2011). «Modern Japan and the trialectics of translation». A: LEVY, Indra (ed.), *Translation in Modern Japan*. Londres: Routledge.
- MILLER, Jacques-Alain (2008). «Una repartición sexual». Trad. de Dora Gladis Sadoka. *El partenaire-síntoma*. Buenos Aires: Paidós, p. 303-318.
- MOMO, Yuriko (1996). «Japanese Editions of Children's Book from the english speaking world». *Department of Child Studies Bulletin*. Tòquio: Kanagawa University. [En línia]: <http://klidbredb.lib.kanagawa-u.ac.jp> [darrera consulta: 28 de maig de 2011].
- ORTABASI, Melek (2011). «Brave dogs and little lords: thoughts on translation, gender, and the debate on childhood in mid-Meiji». A: LEVY, Indra (ed.), *Translation in Modern Japan*. Londres: Routledge.
- SOLER, Colette (2006). *Lo que Lacan dijo de las mujeres*. Trad. d'Ana Palacios. Buenos Aires: Paidós.
- TANAKA, Yukiko (2000). *Women Writers of Meiji and Taishô Japan. Their Lives, Works and Critical Reception, 1868-1926*. Jefferson, Carolina del Nord: Mc Farland & Company.